

Samenvatting

Zelfredzaamheid is in detentiebeleid een relatief nieuw fenomeen. Voorheen waren het management en het inrichtingspersoneel de belangrijkste actoren in het bereiken van veiligheid, menswaardigheid en resocialisatie in detentie. Zij streefden ernaar om allerlei voorzieningen beschikbaar te stellen en van voldoende kwaliteit te laten zijn. Recent wordt expliciet de verantwoordelijkheid bij het individu (de gedetineerde) neergelegd en zijn de voorzieningen (bijvoorbeeld op het gebied van resocialisatie) geen automatische rechten meer van gedetineerden maar moeten die verdiend worden door goed gedrag te laten zien. De hulpvaardige en ondersteunende rol van inrichtingspersoneel is daarbij niet weggefallen, echter de actieve actor is nu expliciet *de gedetineerde*. Een regimewijziging moet ervoor zorgen dat gedetineerden bij goed gedrag kunnen promoveren naar een plusregime met extra activiteiten in het dagprogramma. Daarbij is het uitgangspunt dat de gedetineerde de verantwoordelijkheid neemt voor zijn eigen gedrag, 'levensverrichtingen' en toekomstperspectief.

Zelfredzaamheid verwijst in deze context naar het vermogen om zelfstandig algemene levensverrichtingen te doen. Het gaat bijvoorbeeld om het genereren van inkomen, het psychisch en fysiek gezond blijven en het onderhouden van een sociaal netwerk. Onder zelfredzaamheid valt ook het (zelf) organiseren van hulp en ondersteuning als dat nodig is bij dergelijke levensverrichtingen. In een penitentiaire inrichting kan dit begrip nog breder worden opgevat: gedetineerden kunnen namelijk actief taken vervullen om te helpen de inrichting draaiende te houden. Een zelfredzame gedetineerde voorziet zoveel mogelijk *zelf* in zijn behoeften en levensvoorzieningen en doet *zo min mogelijk* een beroep op het inrichtingspersoneel. Mogelijkheden om gedetineerden zelfredzaam te laten functioneren kunnen in verschillende richtingen worden gezocht, waaronder in onderdelen van het dagprogramma, in management van de inrichting, in ondersteunende omstandigheden en in technologische ontwikkelingen. Met deze studie wordt een overzicht gegeven van studies naar acties en maatregelen die zelfredzaamheid van gedetineerden bevorderen in gesloten inrichtingen.

Research synthese

Door middel van research synthese is gezocht naar publicaties over acties en maatregelen die zelfredzaamheid van gedetineerden kunnen bevorderen en tegelijkertijd kosten kunnen verlagen (of gelijk houden). Met een uitgebreide set zoekwoorden zijn publicaties geselecteerd die tussen 2000 en 2014 zijn verschenen en die over gesloten inrichtingen in westerse landen handelen. De geleverde evidentie in die studies is gerubriceerd in causaal, samenhangend of indicatief. Daarnaast is de evidentie achter de bevindingen beoordeeld op de relevantie van de gebruikte data-bron(nen), theorieën en onderzoeksdesign. Acties en maatregelen kunnen in directe en indirecte zin bijdragen aan zelfredzaamheid. Sommige maatregelen richten zich rechtstreeks op het stimuleren van zelfredzaam gedrag en noemen we *directe* acties en maatregelen. Andere maatregelen scheppen omstandigheden waarbinnen zelfredzaam gedrag vaker en/of eenvoudiger wordt vertoond; dit noemen we *indirecte* acties en maatregelen.

Omdat studies zich zelden expliciet richten op zelfredzaamheid zijn we op zoek gegaan naar indicatoren van zelfredzaamheid die wel als uitkomstmaat van wetenschappelijke studies worden gehanteerd. Ten eerste kunnen acties en maatregelen

een effect hebben op (of een verband houden met) pro-sociaal en gezond gedrag van gedetineerden of het voorkomen van geweldincidenten. Ten tweede worden verbanden onderscheiden tussen de kennis over risico's (van bijvoorbeeld alcohol- en drugsgebruik) en sociale vaardigheden van gedetineerden. Tot slot kunnen er psychologische gevolgen een samenhang hebben met acties en maatregelen, zoals zelfvertrouwen, zelfstandigheid, angst, woede, stress en depressiviteit. Al deze zaken worden gezien als indicatoren van zelfredzaamheid van gedetineerden. De studies die onderdeel vormen van deze synthese zijn in te delen middels het volgende schema (tabel S1).

Tabel S1 Overzicht van mogelijke acties en maatregelen, mechanismen en uitkomsten van de studies die worden behandeld in deze research synthese

Acties en maatregelen			
Dagprogramma Religie, crea, winkel, koken, arbeid, sport, bibliotheek, onderwijs	(Self-)Management Programma's met <i>peers</i> , vrijwilligers, dieren enz.	Omgeving Mogelijkheden met licht, kleur, muziek, geluid e.d.	Digitalisering Mogelijkheden door middel van digitalisering, inzet ICT
Mechanismen			
Direct Stimuleren van zelfredzaam gedrag: <i>strength based</i> en <i>coping</i> theorieën e.d.		Indirect Omstandigheden waarin zelfredzaamheid gedijt: theorieën over sociale controle, criminaliteitspreventie en <i>broken windows</i> e.d.	
Uitkomsten (indicatoren zelfredzaamheid)			
	Positief geformuleerd	Negatief geformuleerd	
Gedrag	Gezond en hygiënisch gedrag, pro-sociaal en verantwoordelijk gedrag	Anti-sociaal en gedrag, gewelddadig gedrag gericht op personeel, medegedetineerden en zichzelf	
Ervaring/bewustzijn	Kennis van risico's, sociale vaardigheden e.d.	-	
Psychische gevolgen	Zelfvertrouwen, zelfstandigheid, eigenwaarde, <i>self presence</i>	Angst, woede, depressie, stress e.d.	

Mogelijkheden binnen het dagprogramma

De eerste categorie acties en maatregelen die in deze studie wordt besproken zijn onderdelen van het reguliere dagprogramma. Empirische evidentie is aangetroffen voor de positieve effecten van sporten tijdens detentie. Via een coping mechanisme kunnen spanning, stress en agressie worden afgevoerd. Daarbij is er indicatieve evidentie aangetroffen dat gedetineerden beter leren samenwerken en zich conformeren aan regels. Vervolgens is de (potentiële) rol van voeding in detentie beschreven. Voor de effecten van kookactiviteiten is nauwelijks evidentie, maar de effecten van gezonde voeding (vetzuren, mineralen en vitaminen) zijn overtuigend aangetoond. Daarbij is ook bekend dat dergelijke voedingssupplementen goedkoop zijn en nauwelijks bijeffecten kennen. Een ander element in dagprogramma's zijn activiteiten op het gebied van zingeving en religie. Het delen van morele waarden en sociale bindingen aangaan met anderen worden als sterke eigenschappen gezien van deze activiteiten. Er is enige evidentie dat deelnemers aan deze activiteiten minder wan-gedrag vertonen. Daarbij kunnen de kosten laag zijn door de inzet van vrijwilligers. Muziekactiviteiten in inrichtingen zijn nauwelijks onderzocht en ook is onbekend hoe kosten (beveiliging, begeleiding, instrumenten) en baten (zelfredzaamheid) tegen elkaar afwegen. Bezoekprogramma's en onderwijsactiviteiten blijken vooral onder-

zocht op hun effecten na detentie (die zijn eenduidig positief). Tijdens detentie zijn veronderstelde effecten nauwelijks onderbouwd met evidentie, hoewel indicatief bewijs suggereert dat bezoek door vrijwilligers gedetineerden helpt om 'normale relaties' aan te gaan en te onderhouden.

Mogelijkheden voor (self-)management

De tweede categorie acties en maatregelen die in deze studie wordt besproken gaat over gedetineerden management systemen. In verschillende landen is ervaring opgedaan met de *peer programs* zoals de *prisoner listener* waarbij niet een medewerker, maar een gedetineerde een activiteit leidt of begeleidt. Een sterke eigenschap van deze activiteiten is dat een medegedetineerde een rolmodel kan zijn waarmee men zich gemakkelijker kan identificeren dan met een personeelslid. De begeleiding en voorlichting van medegedetineerden gebeurt op een aantal terreinen, waaronder gezondheid en hygiëne, middelengebruik, geweld en huisregels van de inrichting. De evidentie voor de werkzaamheid is wisselend, maar de beschikbaarheid en toegankelijkheid van gedetineerden en de daarmee gepaard gaande lage kosten sluiten goed aan bij de doelen van deze studie. Wel moeten de gedetineerden die begeleiden en voorlichting geven grondig worden geselecteerd en opgeleid. Omdat personeel bij dergelijke programma's een andere rol krijgt, dient er stevig draagvlak en vaardigheden bij personeel te zijn. Naast *peer programs* bestaan er activiteiten die dieren centraal stellen die de verantwoordingszin en positieve ervaringen van gedetineerden zouden bevorderen. Voor de effecten van het verzorgen, trainen en heropvoeden van dieren op de zelfredzaamheid van gedetineerden is nauwelijks evidentie aangetroffen. Eenduidig maar gedateerde evidentie is gevonden voor managementsystemen die gebruik maken van *contingency management* (bestrafning of beloning volgt *direct* op gedrag van gedetineerden). Met name wanneer bestraffing of beloning direct volgt op gedrag, hebben deze een sterk effect op gedrag van gedetineerden. Tot slot is in deze categorie de therapeutische gemeenschap besproken. Hierin fungeert de gedetineerdenpopulatie als een familie die elkaar in de gaten houdt en corrigeert bij antisociaal of verslavingsgedrag. Succesvol naar de maatschappij teruggekeerde gedetineerden kunnen in die gemeenschap mentor zijn. De gedragsmatige resultaten van dit 'gedetineerden management systeem' zijn met name aangetroffen bij populaties met verslavingsproblematiek en wanneer deelnemers voor langere tijd deelnamen (>half jaar).

Ondersteuning door omgevingsfactoren

De derde categorie acties en maatregelen gaat over omgevingsfactoren in de penitentiaire inrichting die bij kunnen dragen of ondersteunend kunnen zijn aan zelfredzaam gedrag van gedetineerden. Studies over het bouwmodel van een inrichting laten zeer wisselende effecten zien. Wel zijn positieve resultaten behaald door gedetineerden in lagere beveiligingsniveaus te plaatsen. Dit geeft hen meer ruimte om zich zelfredzaam te gedragen en ook zijn de kosten lager. De bevindingen zijn echter gedaan in de Verenigde Staten waardoor het onbekend is hoe dat in Nederland uitpakt. Voorts suggereren verschillende studies de gunstige effecten van (zon)licht, frisse lucht en uitzicht op de gezondheid van gedetineerden. Het gebruik van kleuren in de inrichting kent daarentegen geen eenduidige evidentie. Geluid kan wel een rol spelen in het gedrag van gedetineerden. Lawaai kan tot slaapproblemen leiden en kunnen weer irritaties en agressief gedrag tot gevolg hebben. Rustgevende muziek kan het omgekeerde effect hebben; gedetineerden bleken minder gevoelens

van woede en angst te hebben. Tot slot kunnen planten een gunstige rol spelen. Het verzorgen van planten kan het verantwoordelijkheidsgevoel stimuleren en er zijn indicaties gevonden dat tuinieren een gunstig effect heeft op cognities en gedrag van gedetineerden.

Technologische ontwikkelingen

De laatste categorie van acties en maatregelen zijn technologische ontwikkelingen. Er bestaan interessante ontwikkelingen op het gebied van zorg- en beveiligingsrobots die op termijn van betekenis kunnen zijn voor de zelfredzaamheid van gedetineerden en lagere personele inzet in het gevangeniswezen. Ook zijn er binnen penitentiaire settings ontwikkelingen die bij kunnen dragen aan de zelfredzaamheid van gedetineerden (technologie zoals smartphones, biometrie, serious gaming, volgen en agressiedetectiesystemen). Onderzoek hiernaar is echter niet aangetroffen. De twee gevonden empirische studies in gesloten settings geven slechts indicatieve evidentie, maar suggereren positieve effecten bij relatief lage kosten en beveiliging. Familiebezoek en psychologische hulpverlening via videoconferencing blijkt niet tot lagere tevredenheid te leiden bij gedetineerden. Daarmee is nog niets bekend over effecten op het (zelfredzaam) gedrag van gedetineerden, maar het biedt mogelijk interessante kostenbesparende mogelijkheden. Ook wordt in toenemende mate computerwerk door gedetineerden geïntroduceerd in penitentiaire inrichtingen.

Wat is kansrijk?

In het conclusiehoofdstuk van dit rapport is geanalyseerd welke acties en maatregelen het meest kansrijk zijn om in te voeren in het Nederlandse gevangeniswezen. Hierbij is gelet op recente ontwikkelingen in het gevangeniswezen en vigerend beleid en wetgeving. Van de acties en maatregelen die betrekking hebben op het dagprogramma kan vooral gedacht worden aan uitbreiding van mogelijkheden waarbij gedetineerden zonder (al te veel) toezicht van personeel aan activiteiten kunnen deelnemen. Voorzieningen die reeds aanwezig zijn in Nederlandse inrichtingen zouden intensiever gebruikt kunnen worden zoals sport-, kook-, onderwijs- en zingevingsactiviteiten. De opbrengst kan zijn gelegen in positieve dagbesteding, afvloeiing van spanning en het tegengaan van verveling. Ook bestaan aanwijzingen dat dergelijke activiteiten bevorderlijk zijn voor de gezondheid van gedetineerden, zelfvertrouwen en pro-sociaal gedrag. De inzet van vrijwilligers, medegedetineerden en ex-gedetineerden kan er voor zorgen dat intensivering van deze activiteiten geen extra kosten met zich meebrengt. De rol van het personeel wijzigt dan wel; vooral het screenen, beoordelen en samenbrengen van gedetineerden en hulpverlenende of begeleidende personen (vrijwilligers en medegedetineerden) is dan van groot belang voor een veilige en ordelijke gang van zaken. Dit sluit aan bij positieve bevindingen van hulp door medegedetineerden (de zogenoemde *peer programs*). De beschikbaarheid en toegankelijkheid van dergelijke begeleiding is een sterk punt, alsook de lage kosten. Ook hier is draagvlak van personeel vereist omdat hun rol verandert.

De wetenschappelijk evidentie van ideeën over het (self-)management door gedetineerden is gedateerd. In Nederland is recentelijk een nieuw systeem ingevoerd (Promoveren en degraderen, onder de paraplu van het programma Detentie, Beveiliging en Toezicht op maat) dat veel van de principes en beproefde mechanismes uit het verleden (zoals *contingency management*) in zich heeft. Een kanttekening die kan worden gemaakt is dat systemen in het verleden vooral effectief bleken doordat

beloning of bestraffing *direct* volgde op vertoond gedrag van gedetineerden. Dergelijke directe incentives zijn nog niet gedefinieerd in het nieuwe Nederlandse systeem, maar zouden in de toekomst mogelijk kunnen bijdragen aan zelfredzaamheid. Andere acties en maatregelen die kansrijk zijn kunnen worden gezocht in omgevingsfactoren in de inrichting. Hoewel de evidentie voornamelijk indicatief is, zijn eenvoudige en weinig kostbare mogelijkheden te benoemen die kunnen bijdragen aan detentieomstandigheden die de zelfredzaamheid van gedetineerden ondersteunen. Zo hebben experimenten uitgewezen dat het beveiligingsniveau waarin gedetineerden zijn geplaatst soms onnodig hoog is. Door een betere analyse en selectie van gedetineerden zou vaker gekozen kunnen worden voor een lager beveiligingsniveau, zo blijkt althans in de Amerikaanse situatie. Een lager beveiligingsniveau geeft meer ruimte voor zelfredzaamheid van gedetineerden en kan aanmerkelijk goedkoper zijn. Voor Nederland zijn dergelijke bevindingen lastig toe te passen omdat de beveiligingsniveaus gemiddeld lager zijn dan in de Verenigde Staten (we kennen bijvoorbeeld maar zeer beperkt een *maximum security* regime). Het bevorderen van licht, frisse lucht, uitzicht en buitenactiviteit (zoals tuinieren) kan bijdragen aan de gezondheid van gedetineerden die daardoor zelfredzamer zijn; de empirische evidentie hiervoor is echter nog mager. Sterkere evidentie voor samenhang met zelfredzaamheid is er voor rustgevend muziek en het tegengaan van lawaai in de inrichting. Deze zaken lijken tegen lage kosten realiseerbaar, bijvoorbeeld door het gebruik van geluidsdempende materialen en het afspelen van rustgevend muziek in de penitentiaire inrichting.

Noemenswaardig is ook de gevonden effectiviteit van het toedienen van vetzuren, mineralen en vitamines aan gedetineerden. Supplementen kunnen tegen lage kosten worden verkregen en de gedragsmatige opbrengsten (minder geweldsincidenten) zijn onderbouwd met vrij stevig empirische evidentie. De voordelen kunnen worden verkregen door het aanbieden van gezonde voeding (bijvoorbeeld vette vis), voedingssupplementen of toevoegingen aan de bestaande maaltijden. Mede omdat er geen nadelige effecten bekend zijn, lijkt een dergelijke maaltijd kansrijk om zelfredzaamheid te ondersteunen. Voorts is denkbaar dat medicijnen zelfredzaam gedrag van gedetineerden kunnen ondersteunen in specifieke gevallen; echter is hierover geen onderzoek gevonden.

Tot slot is gebleken dat er met betrekking tot technologische ontwikkelingen weinig aanknopingspunten zijn in de literatuur voor het bevorderen van zelfredzaamheid. Videoconferencing kent een vergelijkbare tevredenheid bij gedetineerden als face-to-face bezoek door familie of psychologische hulpverleners. Maar evidentie over effecten op gedrag en daadwerkelijke zelfredzaamheid ontbreekt. Een mogelijke kansrijke activiteit is computergelateerde arbeid omdat onderzoeksresultaten een positief samenhang met zelfredzaamheid van gedetineerden suggereerden en deze activiteiten eveneens rendabel bleken. Daarbij kunnen deze activiteiten zonder veel kosten voor logistiek en beveiliging worden aangeboden. Vanwege de potentiële voordelen van technologische ontwikkelingen kan er praktische ervaring worden opgedaan die zelfredzaamheid kan ondersteunen.